

नाट्यशास्त्रको आवाहमा आवास पाठ खाँचो हो कि, सच्याएको हो ?

—ज्ञानमणि नेपाल

जयतरचित महीरावणवध नाटक विवेचनात्मक अध्ययन नामक मेरो अनुसन्धानात्मक कृति नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रबाट त्रिभुवन विश्वविद्यालयको रजयजयन्ती- प्रकाशनको रूपमा वि. सं. २०४० मा प्रकाशित भएको थियो । ग्रन्थ प्रकाशित भएपछि पाठकहरूले यसलाई पढेर मनन गरेर उहापोह गर्ने आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने संशोधन गर्ने गर्दछन् । विद्याको क्षेत्रमा हाओ देशमा यस्तो परम्परा ज्यादै कममात्रामा पाइन्छ । उक्त मेरो पुस्तक प्रकाशित भएपछि पूर्णिमा (इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका) का सम्पादक महेशराज पन्तले ६८ पूर्णाङ्कमा 'रामाङ्कनाटिकाको प्रसङ्गमा आएको केही कुरा' भन्ने लेख प्रकाश गरी पाटनका क्वाठनायक जस-कीर्तिरामका बारेमा मैले लेखेका कुरामा विप्रतिपत्ति उठाई मेरो दोष देखाउने प्रयास गरेकोमा मैले अनुसन्धानद्वारा प्राप्त प्रमाणकै आधारमा लेखेको हुँ भनी भ्रमको निवारण गर्न स्पष्टीकरण पनि दिइसकेको छु । त्यसपछि पुनः पूर्णिमा ६९ पूर्णाङ्क (२०४३ जेष्ठ) मा महेशराज पन्तले 'भारतीय नाट्य शास्त्रमा आएको आवाह शब्दलाई आवास भनी संशोधन गर्नु ठीक होइन' भन्ने लेख लेखी मैले लेखेको अर्को कुरामा खोट खुट्याउने अर्को जमर्को गरेको देखियो । जयतरचित महीरावणवध

नाटक विवेचनात्मक अध्ययनमा कस्ता-कस्ता वेलामा नाटक देखाइन्छ भन्ने प्रसङ्गमा भरतमुनिले भनेको दुई श्लोक उद्धृत गरी त्यहाँ आएको आवाह भन्ने पाठमा आवास भन्ने अर्को पाठ पनि पढी दुवै पाठ राखी मलाई चासो परेको आवास पाठको चाँहि अर्थ मैले गरेको थिएँ । त्यसमा आवास पाठ ज्ञानमणि नेपालको उपज्ञात हो, तर त्यो पाठ शुद्ध होइन, नाट्यशास्त्रको आवाह पाठलाई आवास भनी संशोधन गर्नु ठीक होइन भनी महेशराज पन्तले व्याख्या गरेको हुनाले त्यस पाठको सम्बन्धमा पनि मैले आफ्नो तर्फबाट सप्रमाण स्पष्टीकरण दिनुपर्ने भएकोले यो सानो निबन्ध लेख्ने प्रयास गरेको हुँ, अब यसमा पहिले महेशराज पन्तको लेखाइतर्फ अलिकता दृष्टि दिउँ-

'पाटनको उत्तर विहारका प्रधानाङ्ग महापात्र जयशीह मल्लको आज्ञाले राता मच्छिन्द्रको जालामा खेलाउन भनी राजा अरि मल्लको पालामा वि. सं. १३९४ मा जयत भन्ने कुनै कविले महीरावणवध भन्ने नाटक लेखेका थिए भन्ने कुरा वीरपुस्तकालयमा रहेका लेखोट-पुस्तकहरूको हरप्रसाद शास्त्रीको सूचीपत्रको दोस्रो भाग वि. सं. १९७२ मा प्रकाशित भएपछि प्रचारमा आएको हो । यस नाटकको विषयमा प्रसङ्गवश

विभिन्न विद्वान्हरूले चर्चा गर्दै आए तापनि नेपालमा लेखिएका नाटकहरूमध्ये पाइएसम्ममा सबभन्दा पुरानो त्यस महीरावणवधको सम्पादन गर्ने साहस कसैले गरेको थिएन । वर्षौंपरिश्रम गरी श्रीज्ञानमणि नेपालले त्यस नाटकको सम्पादन, चाहिएको ठाउँमा संशोधन र उत्थासमेत गर्नुभयो र उहाँको त्यो पुस्तक उहाँकै पाण्डित्यमय उपोद्घातले समेत सिगारिएर जयतरचित महीरावणवध नाटक विवेचनात्मक अध्ययन भन्ने नाउँले दुइ वर्ष जति अघि प्रकाशमा आयो ।

महीरावणवधको विषयमा मैले पनि वि. सं. २०३२ देखि केही परिशीलन गरिआएकोले त्यस विषयमा आफूले जानेबुझेका कुरा कुनै बेला प्रकाश गर्ने मेरो विचार छ । अहिलेको लागि श्रीज्ञानमणि नेपालको विद्वत्तामय त्यस पुस्तक हेर्दा जाँदा आफूलाई चित्त नबुझेको एउटा सानो कुरा स्पष्ट पार्ने विचार गरी यो निबन्ध लेखेको छु । कस्तो-कस्तो अवस्थामा नाटक खेलाइन्थ्यो भन्ने विषयमा लेख्दै जाँदा श्री ज्ञानमणि नेपालले एक ठाउँमा यस्तो लेख्नु भएको छ—

‘यस अतिरिक्त जनसाधारणलाई मन पर्ने सबैको मङ्गल पनि गर्ने नाटक विवाहोत्सव जन्मोत्सव नवगृहप्रवेशोत्सव हुँदा अरू खुशीको कुरा सुन्दा विजयोत्सवमा पनि मन बहलाउन प्रदर्शित गरिने कुरा पनि भरतले लेखेका छन् ।’

आफ्नो यस कुराको पुष्टिको लागि श्रीज्ञानमणि नेपालले भारतीय नाट्यशास्त्रबाट तलका श्लोकको उद्धरण गर्नुभएको छ—

प्रायेण सर्वलोकस्य नृत्तमिष्टं स्वभावतः ।

मङ्गल्यमिति कृत्वा च नृत्यमेतत् प्रकीर्तितम् ॥

विवाहप्रसवावाह (वास) प्रमोदाम्युदयादिषु ।

विनोदकारणं चेति नृत्तमेतत् प्रकीर्तितम् ॥

भारतीय नाटकशास्त्रमा विवाहप्रसवावाह भएको-मा श्रीज्ञानमणि नेपालले विवाह प्रसवावास भनी पाठ सच्याउनु भएको यताबाट देखिएको छ । आवासको अर्थ बस्ने ठाउँ अर्थात् घर भन्ने भएकोले नाटक ‘नवगृहप्रवेशोत्सव हुँदा’ प्रदर्शित गरिने कुरा पनि भरतले लेखेका

छन् भनी श्रीज्ञानमणिले लेख्नुभएको देखिन्छ ।

भारतीय नाट्यशास्त्रको सम्बद्ध अंशको मैले पाँच थरी संस्करण देखेको छु । तर कुनैमा पनि श्री ज्ञानमणि नेपालले गरे जस्तो संशोधन नभई विवाहप्रसवावाह पाठ नै भएकोले र पाठान्तर दिदा पनि त्यो पाठ नदेखिएकोले उहाँको उपज्ञा स्वीकार गर्न मैले सकिन । यमैले भारतीय नाट्यशास्त्रका लेखोट पुस्तकबाट यस विषयमा प्रकाश पछि कि भनी मैले नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका ६ वटा लेखोट पुस्तक पढाई हेरेँ । तिनमा पाँचवटामा विवाहप्रसवावाह नै पाठ र एउटामा चाहिँ विवाहप्रसवोत्साह भन्ने पाठ देखियो । यताबाट धेरैजसामा विवाहप्रसवावाह पाठ भएकोले प्रामाणिक पाठ विवाहप्रसवावाह नै भनी मैले ठहर्‍याएँ । (महेशराज पन्तको ‘भारतीय नाट्यशास्त्रमा आएको आवाह शब्दलाई आवास भनी संशोधन गर्नु ठीक होइन’ भन्ने निबन्ध-पूर्णिमा, ६६ पूर्णाङ्क (२०४३ ज्येष्ठ) बाट उद्धृत) ।

महेशराज पन्तको उपर्युक्त लेखाइबाट नाट्यशास्त्रको विवाहप्रसवावाहमा विवाहप्रसवावास भन्ने अर्थात् आवाहका ठाउँमा आवास भन्ने पाठान्तर कहीं पनि छैन, सो मेरो उपज्ञा (सर्वप्रथम ज्ञानमणिले बनाएको) मात्र हो, र सो पाठ सच्याउनु ठीक होइन भन्ने कुरा बुझिन आयो । आवास भन्ने पाठान्तर नभएपछि मैले पाटनका क्वाठनायक जसधीतिरामले आफ्नो नवपुर प्रवेशोत्सवमा देखाइएको रामाङ्कनाटिकाको विवेचना गर्दै घरपंचोमा पनि नाटक देखाइन्थ्यो र भरतमुनिले पनि त्यस्तै उत्सवमा नाटक लेखिन्छ भन्नेको कुरा देखाउन उनको नाट्यशास्त्रबाट उपर्युक्त श्लोक उद्धृत गर्नु पनि प्रकारान्तरबाट व्यर्थ हुने देखियो र रामाङ्कनाटिका प्रदर्शनमा मिल्ने गरी भरतको उक्तिमा मैले सच्याएको आरोप पनि लाग्न आयो । यसैले मैले यस विषयमा विश्लेषण गरी सप्रमाण स्पष्टीकरण प्रस्तुत गर्नु आवश्यक हुन आएको हो । महेशराज पन्तले हेरेका प्रकाशित नाट्यशास्त्रका पाँचवटा संस्करण निम्न प्रकारका छन्—

१) वि. सं. १९५१ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा

- प्रकाशित शिवदत्त र पाण्डुरङ्ग परवको द नाट्य-शास्त्र अफ् भरतमुनि ।
- २) वि. सं. १९८५ मा बनारसबाट चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिसद्वारा प्रकाशित बटुकनाथ शर्मा र बलदेव उपाध्यायको श्रीभरतमुनिप्रणीत नाट्यशास्त्रम् ।
- ३) वि. सं. २०२४ मा कलकत्ताबाट मनीषा—ग्रन्थालय प्राइमेट लिमिटेडद्वारा प्रकाशित मनोमोहनघोषको द नाट्यशास्त्र अस्काइड्ड टु भरतमुनि ।
- ४) वि. सं. २०२८ मा काशी हिन्दू विश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित मधुसूदन शास्त्रीको श्रीमद्भरतमुनि प्रणीत नाट्यशास्त्रम्, श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तोपज्ञा भिनवभारतीविवृत्या ... श्रीमदाचार्य मधुसूदन शास्त्रिणा विरचिताभिः प्रौढभूमिका मधुसूदनी बालक्रीडाभिसमुद्भासितम् ।
- ५) वि. सं. २०३८ मा दिल्ली र अहमदाबादबाट परिमल पब्लिकेशनद्वारा प्रकाशित रविशङ्कर नागरको भरतमुनि प्रणीत नाट्यशास्त्रम् श्रीमदभिनवाचार्यविरचितया अभिनवभारतीसंस्कृतव्याख्यासमुद्भासितम् ।
- यी पाँच प्रकाशित संस्करण र हाआ राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका पाँचवटा हस्तलिखित प्रति हेरेपछि आवास पाठ सच्याएको र आवाह पाठ नै शुद्ध भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । (हस्तलिखित ग्रन्थको संक्षिप्त परिचय—द्रष्टव्य उही पूर्णिमा ६८ पूर्णाङ्क ।)
- कलकत्ता, बम्बई, दिल्ली, बनारसमा रहेका प्रसिद्ध प्रकाशन संस्थाबाट प्रकाशित संस्करणमा करीब हजार वर्ष पहिलेका काश्मीरी आचार्य अभिनवगुप्तले बनाएको अभिनवभारती टीकामा र नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयका पाँच वटा हस्तलिखित ग्रन्थमा पनि आवाह पाठ नै लेखेको पाएपछि आवाह पाठ नै शुद्ध हो र आवास पाठ आफूले देखेको सम्पादन गरेको पढेको नाटक देखाउने प्रसङ्ग घरपँचौको उत्सवमा परेको र सो कुरा मिल्दो गरी प्रमाण परिपुष्ट पार्ने ध्येयले शास्त्रकार भरतमुनिकै उक्तिलाई सच्याएर ज्ञानमणि नेपालले आवास पाठ बनाए भन्ने निर्णयमा पुग्न महेशराज पन्तलाई गाह्रो

परेन र निर्धक्कसंग भारतीय नाट्यशास्त्रमा आएको आवाह शब्दलाई आवास भनी संशोधन गर्नु ठीक होइन भनी लेखन पनि असजिलो लागेन ।

आवाह शब्दको पाठ नै शुद्ध हो भन्ने कुरा सबै तर्फबाट निश्चित गरेपछि यसै शब्दको विभिन्न उदाहरण पैत्याई अर्थको खोजतलास गर्ने काममा नै महेशजीको ध्यान केन्द्रित भएको देखिन्छ र त्यस लेखमा त्यसकै लामो प्रसङ्ग जोडिएको छ ।

वह प्रापणे धातुबाट भावार्थमा घञ् प्रत्यय भई वाह रूप बन्दछ र यसमा वि उपसर्ग लागदा उत् विवाह उपसर्ग लागदा उदाह आह उपसर्ग लागदा आवाह रूप हुन्छन् । यिनको अर्थ सामान्यतः विहे गर्नु भन्ने हुन्छ । नाट्य शास्त्रमा आवाह विवाह दुबै शब्द मंगसर्ग प्रयोग भएका छन् र यिनको अर्थ गर्दा अभिनवगुप्तले विवाहको विहे र आवाहको अर्थ दुरान फर्काउनु भन्ने गरेका छन् । अशोकको अभिलेखमा पनि आवाह विवाह शब्द यसै गरी मंगसर्ग प्रयोग भएका देखिन्छन् । तिनको अर्थ गर्दा आधुनिक विद्वान्हरूले आवाहको अर्थ छोराको विहा र विवाहको अर्थ छोरीको विहे भन्ने गरेका छन् । पुराना संस्कृत कोशमा आवाह शब्द प्रायः पाइँदैन, आधुनिक कोशमा पाश्चात्य विद्वान्ले पनि यसरी नै अर्थ गरेका छन् । अन्त प्रयोग हेर्दा पालि प्राकृत भाषाको प्रभाव परेको बौद्ध सङ्घ र संस्कृत भाषामा लेखिएको मूल सर्वास्तिवाद बिनयवस्तुमा पनि यसरी नै दुइ शब्द मंगसर्ग प्रयुक्त छन् । महाभारत अनुशासन पर्व १४५ अध्याय २२० श्लोकमा पनि यी शब्द मंगसर्ग प्रयोगमा छन् । सबै प्रयोग उद्धृत गरेर विद्वान्हरूले गरेका अर्थ देखाउने प्रयास गरे पनि महाभारतको प्रयोगको चाहिँ यही अर्थ हो भनेर महेशराज पन्तले खुट्याएको देखिँदैन । महाभारतको टीकाकारले चाहिँ आवाहको अर्थ आवाहन अर्थात् आमन्त्रण हो भन्ने गरेका छन् । प्राकृत कोषमा चाहिँ विहा गर्नु भन्दा पहिले पानसुपारी दिने उत्सवमा आफन्त बोलाउने अर्थमा आवाह प्रयोग हुने कुरा लेखिएको छ । (यी उदाहरणहरू महेशराज पन्तको पूर्णिमा ६९ पू. मा उद्धृत गरिएका छन् ।) यति अर्थ केलाएर महेशराजजीले

निम्न लिखित निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ—

“यतासम्मका कुराबाट प्राचीन र मध्य भारतीय भाषाहरूमा आवाह शब्द विहेको अर्थमा चलेको देखिएको छ । आवाह शब्दको विकार अवाव शब्द विहेको अर्थमा नव्य भारतीय भाषा सिंहलीमा चलेको छ भनी रात्फ लाइलिटर्नरले लेखेको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ ।

यसकारण भारतीय नाट्यशास्त्रको माथि उद्धरण गरिएको श्लोकमा भएको विवाहप्रसवावाह पाठलाई विवाहप्रसवावास भनी श्रीज्ञानमणि नेपालले गर्नुभएको संशोधन ठीक छैन र आवाहको ठाउँमा आवास पाठ पढेर नाटक नवगृहप्रवेश हुँदा प्रदर्शित गरिने कुरा पनि भरतले लेखेका छन् भनी उहाँले व्याख्या गर्नु भएको पनि ठीक छैन भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ ।”

यतिसम्मका कुराबाट घरपैचो हुँदा नाटक प्रदर्शन गर्ने कुरा भरतमुनिले लेखेको भनी देखाउन आवाहको ठाउँमा आवास पाठ सच्याएको दोष ज्ञानमणि नेपालमाथि लाउन महेशराज पन्तले यो लेख लेखेको हो भन्ने कुरा बुझियो । भरतमुनिले आवाह पाठ लेखेकि आवास भन्ने लेखे भन्ने निकर्याल गर्नु कठिन कुरा छ, त्यसतर्फ म अहिले जान्न, सो पाठ ज्ञानमणिकै उपज्ञात हो कि होइन पाठ सच्याउने दोष मारी म छु कि छैन, आवास भन्ने पाठ पुराना हस्तलिखित प्रतिमा छ कि छैन यति मात्र यहाँ विचार गर्नु आवश्यक अनुभव गर्दछु ।

हरेक अनुसन्धानको क्षेत्रमा चाहे इतिहासमा होस् चाहे पुरातत्त्वमा होस्, चाहे अरू विभिन्न संस्कृति सभ्यता लौकिक स्थिति पत्ता लाउने काममा होस् आज अग्रपंक्तिमा गनिने विद्वान्को नाम लिदा पहिले पाश्चात्य कै नाम लिनुपर्दछ । भारतमा इष्टइण्डिया कम्पनी मार्फत् अंग्रेजको राज्य स्थापना भएपछि नै एशियाटिक सोसाइटी नामक अध्ययन अनुसन्धान गर्ने संस्था खोली एशियाको विशेषतः हिन्दूहरूको धर्म दर्शन संस्कृति सभ्यताको बारेमा सोध खोजको काम प्रारम्भ गरियो । पुराना अभिलेख पुस्तक पढेर प्रकाश गरेर हरेक विषयमा नयाँ नयाँ अन्वेषणको परम्परा चल्यो । यसै प्रसङ्गमा भारत-

को मात्र होइन नेपालका अभिलेख हस्तलिखित पुस्तक पनि प्रकाशमा आए । नेपालमा यस्तो सोधखोजको परम्परा त संशोधनमण्डलले नै सर्वप्रथम प्रारम्भ गरेको भने पनि हुन्छ । हाल केही वर्ष यता नेपालमा अनुसन्धानको बाढी त आएको छ । तर सत्यतथ्य पत्ता लाउने उद्देश्यले नभएर केवल प्रमाणपत्र लिने उद्देश्यमै सीमित भएको देखिन्छ । उदाहरणको लागि विश्वविद्यालय प्रज्ञाप्रतिष्ठान पुरातत्त्व विभाग आदिलाई लिन सकिन्छ । यी संस्थाले नेपालसम्बन्धी विविध पक्षको गहन अध्ययन अनुसन्धान पट्टि विद्वद्गमलाई उत्प्रेरित गर्दै लगेर ज्ञानविज्ञानको नयाँ अध्ययन थप्दै लानु पर्ने हो । विशेषतः संस्कृत वाङ्मयको विविध पक्षको गहन अध्ययन र अनुसन्धानको उद्देश्य लिएर खोलिएको महेंद्र संस्कृतविश्वविद्यालय र इतिहास, संस्कृति, साहित्य, सङ्गीत, कला र ज्ञान विज्ञानको उत्थान र विकासको लागि खोलिएको प्रज्ञाप्रतिष्ठानले यसतर्फ विशेष जोड दिनुपर्नेमा मूल उद्देश्य हृदयङ्गम गर्न नसकेर हो वा उदार कार्यक्षमताको अभावले हो यी संस्था पनि अहिलेसम्म यसतर्फ अघि बढ्न असमर्थ देखापरिरहेका छन्, प्रज्ञाप्रतिष्ठान पनि प्रायः सामान्य ग्राम्य मनोरञ्जनमै आफ्नो कार्यक्षेत्र सीमित पारेर कर्तव्य पूरा भएको ठानिरहेकी देखा त अहिलेभन्दा दुई शय वर्ष पहिलेदेखि संस्कृत वाङ्मयलाई खोतलेर हेर्न कटिबद्ध भएर लागिपरेका पाश्चात्य विद्वान् र तिनकै प्रविधिमा पारङ्गत भएका भारतीय विद्वान्लाई पनि बाध्य भएर हामीले सम्झना गर्नु परिरहेछ ।

भारतमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थ र शिलापत्र ताम्रपत्रमा कुँदिएका अभिलेख प्रकाश गराएर त्यहाँको अतीतको सत्य इतिहास संस्कृतिलाई उद्घाटन गराउने उनीहरूको देन प्रशंसनीय त छँदैछ । विद्याको लागि अन्तर्वर भइरहेको राणाकालको नेपालमा पनि आएर नेपालका अभिलेख खोज्ने पढ्ने प्रकाश गर्ने हाम्रा अभिलेखालयमा पडिरहेका हस्तलिखित ग्रन्थको सूचीपत्र अप्राप्त महत्त्वपूर्ण पुस्तक प्रकाश गर्ने काम पनि उनीहरूबाटै भएको थियो । अहिले मैले भरत नाट्यशास्त्रको 'विवाहप्रसवावास' भन्ने पाठ पुरानै हो कि ज्ञानमणि

नेपालले बनाएको हो भनेर निर्णय गर्न पनि त्यस्तै विद्वान्हरूले नेपाल र भारतको विभिन्न ठाउँमा अभिलेखालयमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थ हेरेर प्रकाश गरेका विभिन्न संस्करणलाई पढाएर देखाइदिनु परेको छ र मैले आफ्नो अनुसन्धान धर्मलाई कतिको पालना गरेको छु भनेर पनि प्रमाणित गर्नु परेको छ ।

अरू अनेकौं वैदिक लौकिक संस्कृत वाङ्मयका हस्तलिखित पुस्तक पढ्ने अनुसन्धान गर्ने प्रकाश गर्ने काम गर्नेमा अघिसरा पाश्चात्य विद्वान् हुन् भनी चर्चा गर्नु परेको सन्दर्भ भरतको नाट्यशास्त्रको पाण्डुलिपि पैल्याएर पढ्ने अनुवाद गर्ने प्रकाश गर्ने काम पनि उनीहरूले नै पहिलो गरेका थिए भन्ने देखाउनलाई हो । वि. सं. १९२२ मा अमेरिकाली विद्वान् फिट्ज् एडवार्ड हलले भरत नाट्यशास्त्र प्रकाशित गरेका थिए । त्यो संस्करण सम्पूर्ण चाँहि थिएन । वि. सं. १९३७ मा फ्रन्च विद्वान् पाउल् रेनो उड्ले नाट्यशास्त्रको समीक्षात्मक संस्करण प्रकाश गरे । ८ वर्षपछि अर्का विद्वान् ग्रोशेटले नाट्यशास्त्रको फ्रन्च भाषामा अनुवाद गरी प्रकाशमा ल्याए ।

यसै सन्दर्भमा जर्मन विद्वान् हाइमनले पनि नाट्यशास्त्रमा निकै अनुसन्धान गरेका थिए । यी विद्वान्हरूले छापेका संस्करण फ्रन्च जर्मन भाषामा गरेका अनुवाद पनि मैले देखेको छैन । भारतीय विद्वान् मनमोहन घोषले अंग्रेजीमा गरेको अनुवाद सहित मनीषा ग्रन्थालय कलकत्ताबाट प्रकाशित भएको संस्करण चाँहि मैले देखेको छु । त्यसमा उनले आवाह पाठ नै पढेका छन् र त्यसको अर्थ जुवाइँलाई गरेको निमन्त्रणा भन्ने गरेका छन् । यिनीहरूले कहाँको पाण्डुलिपिको प्रयोग गरेका थिए भन्ने कुरा पनि निक्कैल गरेर भन्न सक्तिन । कसै कसैले लण्डनमा रहेको नाट्यशास्त्रको पाण्डुलिपिलाई प्रशंसा गरेका छन् । आफूले नदेखेको हुनाले तिनमा कस्तो पाठ छ भनेर भन्न पनि सक्तिन । वि. सं. १९५१ मा भारतीय विद्वान् शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परवको सम्पादकत्वमा काव्यमाला ४२ संख्यामा निर्णय सागर प्रेस बम्बईबाट नाट्यशास्त्र प्रकाशित भयो । यसको

केही वर्षपछि अर्थात् वि. सं. १९८६ मा बटुकनाथ शर्मा बलदेव उपाध्यायको सम्पादकत्वमा काशी चौखम्बा संस्कृत सिरिजद्वारा नाट्यशास्त्र सम्पूर्ण ३६ अध्याय प्रकाशमा आयो । यो संस्करण काशीकै सरस्वती भवन भण्डारमा रहेका दुइटा हस्तलिखित प्रतिका आधारमा प्रकाशित भएको थियो ।

यी उपर्युक्त संस्करणहरू धेरैवटा हस्तलिखित प्रति पैल्याएर पाठभेद दिएर प्रकाशित नभएर अगाडि देखापरेका पाण्डुलिपिकै आधार लिएर प्रकाशित गरिएका थिए भन्ने कुरा निश्चित छ । भारतवर्षभर छरिएर रहेका संस्कृत वाङ्मयका पुराना पुराना पाण्डुलिपिहरू पैल्याएर समीक्षात्मक संस्करण (क्रिटिकल एडिशन) प्रकाश गर्ने उद्देश्यले स्थापित ओरियन्टल इन्स्टिट्युट बडौदाबाट अनेकौं विद्वान्हरूको सहयोगले संस्कृत वाङ्मयका धेरै ग्रन्थहरू शुद्धरूपले प्रकाश हुँदै आएका छन् । विद्वान् रामकृष्ण कविले उत्तर भारत र दक्षिण भारतका विभिन्न ग्रन्थालयमा रहेका चालीस थरी पाण्डुलिपि पैल्याएर तिनमा आएका पाठ भेदसमेत हाली अभिनवगुप्तको अभिनव भारती टीकासमेत गरी वि. सं. १९८३ मा गायकवाड ओरिन्टल सीरिज बडौदाबाट एक क्रिटिकल एडिशनको रूपमा एकदेखि सात अध्यायसम्मको पहिलो भाग प्रकाशमा ल्याए । यसको १० वर्षपछि दोस्रो भाग र त्यसको अठारह वर्षपछि तेस्रो भाग प्रकाशित भए ।

वि. सं. २०१२ मा के. एस् रामस्वामी शास्त्रीले समीक्षात्मक संस्करणको पहिलो भागलाई पुनः संस्कार गरी दोस्रो संस्करण ओरियन्टल इन्स्टिट्युट बडौदाबाट प्रकाशमा ल्याएका छन् । यसमा पचासवटा पाण्डुलिपिको उपयोग गरिएको कुरा उनले उल्लेख गरेका छन् । रामस्वामीले उत्तरी भारतका र दक्षिणी भारतका सम्पूर्ण पाण्डुलिपि मध्ये विशेष पाठ भएका पुराना पुराना चारवटा पाण्डुलिपिलाई चाँहि विशेष महत्त्व मानेर अ, व, म, त सकेतले विन्हिने गरी तिनको पाठ भेद समेत टिप्पणीमा दिएका छन् । तिनमा पहिलो उत्तरी भारतको हिमाल काखमा रहेको अलमोडा शहरमा प्राप्त हाल ओरियन्टल इन्स्टिट्युट बडौदाको ग्रन्थालयमा रहेको करीब ५०० वर्ष

पुरानो २३ अध्यायसम्मको पाण्डुलिपि 'अ' चिन्हले संकेतित छ, दोस्रो पाण्डुलिपि पनि करीब ३०० वर्ष पहिले लेखिएको सम्भवतः उज्जयिनीबाट प्राप्त भई बडौदाको ग्रन्थालयमा रहेको 'ब' चिन्हले संकेतित छ। तेस्रो ताडपत्रमा लेखिएको पूरा ३६ अध्याय भएको पुरानो पाण्डुलिपि मद्रासको सरकारी अभिलेखालयमा रहेको छ। अनुसन्धानका लागि त्यसबाट सारिएको प्रति चाहिँ बडौदाको ग्रन्थालयमा राखिएको छ र त्यसलाई 'म' चिन्हबाट चिनाइएको छ। चौथो पनि त्यस्तै करीब ४१५ शय वर्ष पहिले लेखिएको ३२ अध्यायसम्म भएको पाण्डुलिपि पनि दक्षिण भारतको त्रिवेन्द्रम्को ट्रावन्कोरका महाराजको दरबार लाइब्रेरीमा रहेको छ। त्यही लाइब्रेरीमा अलि पछि लेखिएको अर्को प्रति पनि रहेको छ। त्रिवेन्द्रम्को प्रतिलाई चिनाउन 'त' संकेत दिइएको छ। यिनबाट पनि अनुसन्धाताले सारिएको प्रति बडौदाको लाइब्रेरीमा पनि राखिएको छ। त्रिवेन्द्रम्को महाराजको दरबार लाइब्रेरीमा धेरै महत्त्वपूर्ण अप्राप्य हस्तलिखित ग्रन्थहरू पनि सुरक्षित रहेका पाइए। कौटलीय अर्थशास्त्र जस्तो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ उत्तर भारतका ग्रन्थालयमा पाइएन। सो ग्रन्थ पनि सोही दरबार लाइब्रेरीमा प्राप्त भएकोले यसलाई र यस्तै अरू संस्कृतका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थलाई पनि महामहोपाध्याय गणपति शास्त्रीले सम्पादन गरी प्रकाशमा ल्याएका थिए। यहीं पाइएको नाट्य-शास्त्रको पुरानो पाण्डुलिपिमा पनि धेरै महत्त्वपूर्ण पाठ भेद पाइएका छन्।

उपर्युक्त चारवटा पुराना पाण्डुलिपि र यस्तै अरू प्रकाशित धेरै प्रतिलाई अवलोकन गरी विशेष पाठ भेद पनि पैल्यार्थ रामकृष्ण कविले गरेको पहिलो संस्करणमा पुनः समीक्षा गरी रामस्वामी शास्त्रीले १ अध्यायदेखि ७ अध्यायसम्मको नाट्यशास्त्रको प्रथम भागको वि. सं. २०१२ मा दोस्रो संस्करण निकाले। बडौदा ओरिन्टल इन्स्टिट्यूटबाट प्रकाशित शुद्ध समीक्षात्मक संस्करण (रिभाइज् क्रिटिकल् एडिशन) नहेरी नाट्यशास्त्रको पाठ यहीं मात्र शुद्ध हो भनेर ठोकेर भन्न सकिदैन।

माथि उल्लेखित 'विवाहप्रसवावाह' भन्ने पाठमा

ओरिन्टल इन्स्टिट्यूट बडौदाको लाइब्रेरीमा रहेको ताडपत्रको हस्तलिखित 'व' चिन्ह अङ्कित प्रतिमा चाहिँ 'विचार्य प्रसवोद्वाह' भन्ने पाठ भेद पाइन्छ भने त्रिवेन्द्रम्को महाराजको दरबार लाइब्रेरीमा रहेको पुरानो पाण्डुलिपिमा चाहिँ 'विवाहप्रसवावास' भन्ने पाठ पाइन्छ। मैले आफ्नो पुस्तकमा यो पाठ ठीक यो पाठ बेठीक भन्नेतर्फ नलागी दुवै पाठ दिएर रामाङ्कनाटिका नयाँ पुरप्रतिष्ठाको उत्सवमा देखाइएको हुनाले त्यस सन्दर्भको मिलान खातिर 'आवास' को चाहिँ नेपालीमा अर्थ दिएको हुँ। जे भए पनि 'विवाहप्रसवावास' भन्ने पाठ मेरो स्वोपज्ञात नभएर पुराना आचार्यसम्मत नै थियो र त्यसैलाई चाहिँ मैले स्थान दिएको हुँदा मेरो अर्थैल्याइँ अलियाउनुसट्टा महेशराज पन्तले त्यति धेरै प्रकाशित अप्रकाशित प्रति पढ्दाउँदा बडौदा ओरिन्टल् इन्स्टिट्यूटबाट प्रकाशित प्रसिद्ध संस्करण प्रति पनि एकपल्ट आँखा लाइदिएको भए यस्तो परिभ्राट्तिर लाग्नु पर्ने थिएन। बडौदा-बाट प्रकाशित ती संस्करणहरू कुनै अप्राप्य पनि थिएनन्। जताततै छ्यासछ्यास्ती नै पाइन्छन्। संशोधनतर्फ लाग्दा संशोधकले यतापट्टि चाहिँ आँखा चिम्लिदिएको हो कि? नभए डा. रामकृष्ण कविले नेपालका समेत उत्तर भारतका र दक्षिण भारतका चालीसवटा हस्तलिखित ग्रन्थ हेरी पाठ भेद समेत दिई समीक्षात्मक संस्करण (क्रिटिकल् एडिशन) को रूपमा बडौदाको गायकवाड ओरिन्टल सीरिजबाट छापेका नाट्यशास्त्रका प्रथम संस्करणका प्रति हाम्रो राष्ट्रिय पुस्तकालयमा पनि रहेका छन्। डा. रामस्वामी शास्त्रीले पुनः पचासवटा पाण्डुलिपि हेरेर महत्त्वपूर्ण पाठ भेद दिएर अझ शुद्ध संस्कृत गरी २०१२ मा ओरिन्टल् इन्स्टिट्यूट बडौदाबाट प्रकाशित दोस्रो संस्करणको प्रथम भाग त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रिय पुस्तकालयमा र नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको पुस्तकालयमा पनि राखिएका छन्। जिज्ञासु पाठकले त्यहीं गएर हेर्दा पनि यथार्थ कुरा बुझिनेछ। सर्वसाधारणलाई हेर्न सजिलो होस् भन्नाका लागि पाठ भेद दिएको पत्रको उतार पनि यहीं तल दिएको छु। यति कुरा भन्नु पर्ने र पाठ भेद भएको उतार प्रकाशित गर्नुपर्ने कारण

पनि पाठनका क्वाठनायक जसकीतिरामको अभिनवपुर प्रतिष्ठाको उत्सवमा देखाइएको रामाङ्कनाटिकाको व्याख्या गर्दै विवाहोत्सव जन्मोत्सव नवगृहप्रवेशोत्सवमा पनि नाटक देखाइन्छ भनेर भरतमुनिले पनि भनेका थिए भन्ने देखाउन भारतीय नाट्यशास्त्रको 'विवाहप्रसवावाह' का ठाउँमा विवाहप्रसवावास भन्ने पाठ सच्याउन पनि ज्ञानमणिलाई आवश्यक परेको हो भनी महेशराज पन्तले लाएको दोष मेटाउनलाई हो । यति भएपछि सो आवास भन्ने पाठ ज्ञानमणि नेपालले आफ्नो कुरा सिद्ध गर्ने हेतुले

सच्याएको पनि होइन रहेछ, सो पाठ पनि प्राचीन आचार्यहरूले मान्यता दिएको पुराना हस्तलिखित ग्रन्थहरूमा उल्लिखित भएकै रहेछ र त्यस्तो पाठ पढेर अर्थ गर्नु पनि ठीक रहेछ भन्ने कुरा पनि सबैले स्पष्टसंग बुझ्न सक्नेछन् । यसबाट महेशराज पन्तले 'भारतीय नाट्यशास्त्रमा आएको आवास पाठलाई आवास भनी सच्याउनु ठीक होइन' भनी लेखेको चाहिँ बेठीक रहेछ भन्ने पनि स्पष्ट हुन्छ ।

परिशिष्ट

१७८

नाट्यशास्त्रे

मङ्गल्यमिति कृत्वा च नृत्तमेतत्प्रकीर्तितम् ।
 विवाहप्रसवावाहप्रमोदाभ्युदयादिषु ॥२६५॥
 विनोदकारणं चेति नृत्तमेतत्प्रवर्तितम् ।
 अतश्चैव प्रतिक्षेपाद्भूतसङ्घः प्रवर्तितः ॥२६६॥

उक्तं - “यानि वाक्यैस्तु न ब्रूयात्” इति “यत्तु काव्येन नोक्तं स्यात्” इति ।
 ध्रुवायास्तु सम्पाठमात्रमेवास्तु । अलं वर्णालङ्कारयोजनात्मकगानक्रियादिप्रसारायासेन ।

ननु रामरावणादिगत (ता) ग्राम्यत्याज्यरूपचरितार्थडम्बरस्य हृदयानुप्रवेशद्वारभूतं
 हृद्यं तत्सूचीकल्पं स्वयं हृदयानुप्रवेशित्वादित्युक्तं प्राक् । स एव तर्हि नृत्तस्य बलनावर्तनादे-
 रन्तरङ्गस्य नाट्य उपयोगः । विशेषतो हि तद्विनाऽलातचक्रप्रतिमत्वे तर्बुद्धिग्राह्यमेव नाट्यं
 न स्यात् । तत एव विमलाभिनयमाणिक्यगुम्फविधायिसूत्रस्थानीयं बलनादिरूपनृत्तसजाती-
 यत्वात्निकटत्वादनंतरङ्गीतादिव्यापि नाट्यम् ।

तदेतदाह - किन्तु शोभां प्रजनयेदिति । नृत्तं प्रवर्तितं प्रकृष्टमवृटितं
 वर्णनाविलासवलनादिदक्षिणं यद्वर्णितं कायावयवानां कायस्य च विलासचेष्टावस्थानात्मकं
 वर्तितं तदात्मकं यन्नृत्तं तच्छोभां रञ्जनायोग्यत्वं शोभानान्तरीयकचमत्कारं प्रकर्षेण गानादिना
 वैलक्षणेन जनयेदिति नृत्तं प्रवर्तितमित्यन्तेनाभिसम्बन्धः । हेतौ लिङ्ग ।

ननु रञ्जकत्वं भोजनादीनामप्यस्ति । तत्तदनुप्रवेश नियमोऽन्वेत्याशङ्कां मध्येऽपाकरोति
 - प्रायेणेति । विवाहप्रसवावाहादिषु सर्वस्य लोकस्य स्वभावतः स्वभावेष्वात्मा-
 भिमतेषु स्वदेहेनात्मना नर्तनमिष्टं बल्लभम् । सर्वोऽपि जनो विवाहादौ नृत्यति योऽपि
 वादयन्नृत्यति तेनापि । दर्दुरुढेनापि (दरिद्रेणापि) मङ्गल्यमिति । विवाहो वध्वा
 आनयनम् । तत्पूर्वकः सर्व उत्सवः । पुत्रजन्म प्रसवः । ततो जामातुः सवधूकस्य सर्वत्र
 श्वशुरभवनगमनमावाहः । प्रमोदा राज्ञामर्थकरणादयः । अभ्युदयो मनोरथप्राप्तिरभिल-
 षितस्योदय इति । आदिग्रहणेनानाकाङ्क्षितशुभप्राप्त्यादि । एतेन निनिमिति (विनोदनमिति)
 श्लोकत्रयस्य सम्बन्धः । एतच्च “कैशिकीमपि योजय” (ना. शा. १-४२) इत्यत्र दर्शितम् ।

कं स्वभावमपेक्षत इति प्रतिसमाधानुमाह - अतश्चैवेति । अतश्च
 कारणान्नुत्तं प्रवर्तितम् । प्रारम्भे पूर्वरङ्गे लक्षणवर्तितं योजितमिति सम्बन्धः । एवकारो

(मू) १. ब. विचार्य प्रसवोद्वाह । २. त. वावास ।